

Viktimologiya: zərərçəkənin və şahidin hüquqlarının müdafiəsi

(ikinci hissə)

Məqalənin əvvəli "Azərbaycan Prokurorluğu" elmi-praktiki jurnalının 2022-ci ilin 3-cü buraxılışında dərc olunaraq, cinayətkarlığın kriminoloji tədqiqində viktimologiyanın yeri, onun anlayışı, tarixi və xüsusiyyətləri həmin nəşrdə əks etdirilmişdir.

Viktimoloji məsələlərə milli yanaşma

Son zamanlar Azərbaycan alimləri, jurnalistləri və ictimai xadimləri viktimlik məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirlər. Cinayətkarlıqla mübarizədə, onun qarşısının alınmasında viktimoloji aspektlərin mühüm əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, milli mentalitet baxımından bu məsələlər təhlil obyektinə olur. Həmin təhlil və baxışlardan ayrı-ayrı sahələr üzrə bir neçəsini misal kimi göstərmək olar.

Məsələn, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin eksperti N.R.Qoşqarova "Qadınlara qarşı törədilən zorakılıq cinayətlərinin kriminoloji xarakteristikası" adlı məqaləsində qeyd edir ki, "Ümumsosial profilaktika həm ailədə zorakılığa şərait yaradan cəmiyyət daxili ziddiyyətlərin neytrallaşdırılması, həm də ailə üzvlərinin şəxsiyyətlərarası münasibətlərindəki ziddiyyətlərin neytrallaşdırılması, latent zərərçəkmişlərin aşkar edilərək onlarla müəyyən

işlərin aparılmasını, viktimizasiya prosesinin dayandırılmasını, onun müdafiəsi və reabilitasiyasını qarşısında vəzifə qoyur. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi ailədə viktimliyin səbəb və şəraitinin aradan qaldırılmasını təmin edən, hər hansı ailədaxili zorakılığa yol verməyən iqtisadi, sosial, hüquq və ideoloji xarakterli geniş tədbirlər kompleksi ilə həyata keçirilir. Təsadüf deyildir ki, cinayətlərin böyük əksəriyyəti məişət zəminində törədilir. Ailə-məişət hüquq pozuntularını törədən şəxslərin hüquq düşüncəsindəki deformasiya şəxsiyyətlərarası ünsiyyət mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olması, zorakılığın tətbiq edilməsi ilə bağlı defektli təsəvvürlərlə sıx bağlıdır. Onların mühitində belə təsəvvür formalaşmışdır ki, incidən şəxsə fiziki zorakılıq tətbiq edilməsi normaldır və bu cür də olmalıdır. Hələlik hüquq-mühafizə strukturlarının əməkdaşları ailədə cinayətkar zorakılığın dayandırılması və ailə üzvlərinin viktimliyini önlayan tək real gücdür... Bu fəaliyyətə psixoloji xidmət mütəxəssislərini cəlb edilməsi məqsədəuyğundur; səhə üzrə məsul şəxslərlə birlikdə böhran mərkəzlərinin praktik psixoloqları konfliktli ailədə iş apara, ailə üzvlərinə individual məsləhətlər verə, ailə təlimləri təşkil edə bilər".

Məktəb psixoloqu və sosioloq Humay Axundzadənin fikrinə görə, "Azərbaycanda cəmiyyətdə qarşıya çıxan təhdidə olan reaksiya "qurbanın təqsirləndirilməsi" (victim blaming) tipli reaksiyaların mövcud olan ənənəvi cəmiyyətin klassik davranışdır. İnsanlar zorakılıq və təcavüz qarşısında öz acizliyini hiss edirlər, amma bunu öz qarşılarında etiraf etməyin yerinə, təbqasına zorakılığın və adalətsizliyin qarşısını ala bilməyəcəklərinə görə, adətən qurbanı təqsirləndirməyə başlayırlar. Bu, çox rahat bir nöqtəyi-nəzər insanlara adalətsizlik və zorakılıq qarşısında öz zəifliyini hiss etməmək imkan verir". Bullinq hədəfi olanın cinsindən asılı olaraq, müxtəlif gender stereotiplərindən istifadə edilir. Məsələn, bu, oğlandırsa, onu ənənəvi kişilik ideallarına uyğun olmadığında təqsirləndirə bilərlər. Bu stereotiplərə dair, kişi özünü və digərlərini müdafiə etməyə, yəni zorakılığı tətbiq etməyə bacarmalıdır. Hədəf qızdırsa, o zaman ittihamçılar böyük ehtimalla onun davranışında təhdidə bəraət qazandıran nəşə

tapacaqlar. Axundzadənin sözlərinə görə, çox vaxt uşaqlar təhdid haqqında valideynlərinə danışmır, və bunu uşağın “özün təqsirkarsan” reaksiyasını almaq qorxusu ilə əlaqələndirir. Hərdən bir uşağın susmasının səbəbi valideynlərlə etibarlı münasibətlərin olmadığı olur. Məsələn, 12 yaşlı Xəqaninin anası oğlunun daim təqib olunduğunu yalnız cırılmış dərsliklər və çoxlu suallardan sonra bilmişdir. Bununla da uşağın pis yatdığına və əsəbi olduğuna səbəbi məlum olmuşdur. Valideyn yaranmış situasiyadan çıxış yolu kimi uşağının özəl məktəbə keçirilməsində görmüşdür.

Psixoloq Aysel Hüseynovanın fikrinə görə, Azərbaycanda bullinq daha çox 11 – 15 yaşlı uşaqlar arasında yayılıb. Statistika görə, şagirdlərin 42 faizi bullinq ilə məşğul olduğunu etiraf edib. Onların 20 faizi isə bunu müntəzəm təkrarladığını bildirib.

Uşaqlar arasında şayiə yaymaq, təhqiredici zarafatlar etmək, kimisə təklmək geniş yayılıb. Təzyiqlərə məruz qalan özünü çox pis, çıxılmaz vəziyyətdə hiss edir. Təzyiqi həmişə bir nəfər öz üstünlüyünü nümayiş etdirmək, gəlir, xeyir götürmək və ya sadəcə əylənmək üçün başlayır. Psixoloq bildirib ki, bu cür hallar nəzarətin və tərbiyəvi metodların zəif olduğu məktəblərdə daha çox olur. *“Uşaqların məktəbdə tələbatları təmin edilmədikdə, onları başa düşmədikdə və onlara hörmət etmədikdə belə hallar artır. Lakin müəllimlərin uşaqların tərbiyəsinə ciddi yanaşdıqda, onların psixoloji problemləri ilə maraqlandıqda belə hallar nadir olur... Bullinqə məruz qalanlar arasında pinti olanlar, səliqəsiz geyinənlər, özünü qərribə aparanlar və görünənlər çoxluq təşkil edir. Çox həssas, ağlağan uşaqlar da asanlıqla bullinqin qurbanına çevrilir. Fiziki zəif zorakılığa qarşı cavab verməyən uşaqları da eyni aqibat gözləyə bilər”.* Aysel Hüseynova hesab edir ki, təzyiq və təqib edən uşaqlar çox vaxt qadağa olmadan böyüyən uşaqlar olur. Onlar valideyn üstünlüyünü qəbul etmir, sözə baxmırlar. Valideynləri onlara çox nəzarət etmir. Sərbəstliyə baxmayaraq, onların böyüklərin diqqətinə və hörmətinə ehtiyacı çox olur. Bu tələbatları ödənilmədiyindən onlarda təcavüzkarlıq formalaşır. Onlarda bu təcavüz bir müddət boğulur, lakin onlar təcavüzkarlığını valideynlərinə qarşı yönəldə bilmir. Ona görə də, uyğun qurban axtarır. Ciddi qayda-qanunların olduğu

məktəbdə belə uşaqlara öz davranışına nəzarət etmək asan olur. Lakin cəzasız öz üstünlüyünü, hökmünü göstərmək fürsətini də əldən verməz. Onlar yaxşı və xeyirxah insan olduqları fikri ilə böyümür, özlərini vacib və sevimli hiss etmir, bu səbəbdən də başqa insanların hesabına özünü üstün sayaraq, özünü təsdiqə ehtiyac duyar.

Zərərçəkənlərin və şahidlərin hüquqlarının müdafiəsinə və viktimoloji aspektlərə dair beynəlxalq müqavilələr

İlk öncə zərərçəkənlərin və şahidlərin hüquqlarının müdafiəsi üçün Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, eləcə də Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin müvafiq qərarları əsasdır və əhəmiyyətlidir. Bundan

başqa, məsələn aktuallığı nəzərə alınaraq, göstərilən sahədəki münasibətlərin tənzimlənməsinə bir çox beynəlxalq müqavilələr və sənədlər xidmət edir. İlk öncə bu növ sənədlər sırasında BMT-nin Baş Assambleyasının 29.11.1985-

UNITED NATIONS

ci il tarixli 40/34 nömrəli qətnaməsi ilə qəbul olunmuş *“Cinayət və hakimiyətdən sui-istifadə qurbanları üçün ədalət mühakiməsinin əsas prinsipləri haqqında”* Bəyannaməni göstərmək lazımdır. Bu Bəyannamənin tələblərinə görə şəxs cinayətdən hansı formada (fiziki, maddi, mənəvi) zərər çək-məsindən asılı olmayaraq cinayətin qurbanı sayılır. Dövlət isə qurbanı cinayətdən müdafiə etməlidir. *“Cinayətdən müdafiə”* deyiləndə yalnız cinayətkarın cəzalandırılması deyil, həm də qurbanın pozulmuş mülki, əmək və digər hüquqlarının ilk növbədə cinayətkarın hesabına bərpası nəzərdə tutulur. Bəyannamə 2 hissədən ibarət olmaqla, onun *“Cinayətin qurbanı”* adlı A hissəsi 4 bölmədən ibarətdir: 1) ədalət mühakiməsinə çatımlılıq və ədalətli davranış; 2) restitusiya; 3) kompensasiya; 4) sosial yardım. Bu 4 bölmənin hər birində cinayət qurbanına münasibətdə dövlətin öhdəlikləri müəyyən edilib. Həmin öhdəliklərin hamısının vahid məqsədi

başqa, məsələn aktuallığı nəzərə alınaraq, göstərilən sahədəki münasibətlərin tənzimlənməsinə bir çox beynəlxalq müqavilələr və sənədlər xidmət edir. İlk öncə bu növ sənədlər sırasında BMT-nin Baş Assambleyasının 29.11.1985-

var: cinayət qurbanının maksimum müdafiəsi. Bəyannamənin 12-ci bəndində hətta qeyd olunub ki, qurban kompensasiyanı hüquqpozucudan və ya digər mənbələrdən tam həcmdə ala bilmədikdə bir sıra cinayətlərə görə dövlət ona maliyyə kompensasiyası verilməsi üçün tədbirlər görməlidir.

“Cinayət fəaliyyətindən və terrorizmin maliyyə-ləşdirilməsindən əldə edilən gəlirlərin leqallaşdırılması, aşkar olunması, götürülməsi və müsadirə edilməsi haqqında” Strasburq Konvensiyası (1990) və onun davamı olan “Cinayət fəaliyyətindən və terrorizmin maliyyə-ləşdirilməsindən əldə edilən gəlirlərin leqallaşdırılması, axtarışı, həbsi və müsadirə edilməsi haqqında” Varşava Konvensiyası (2005) da tələb edir ki, ilk növbədə müsadirə edilmiş əmlak sorğu edilən Tərəfə qaytarılsın ki, zərərçəkən şəxslərə kompensasiya verilsin və ya həmin əmlak qanuni sahiblərinə çatdırılsın.

Digər misallar kimi *“Zorakı cinayətlərin qurbanlarına kompensasiya ödənilməsi haqqında” Strasburq Konvensiyasını (1983), BMT-nin “İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinə qarşı” Konvensiyasının (1984) 13-cü maddəsini, “İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında” Avropa Konvensiyasını (1987), “Korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti haqqında” Avropa Konvensiyasının (1999) 22-ci maddəsini, “Terrorçuluğun qarşısının alınması üzrə” Avropa Konvensiyasının (2005) 13-cü maddəsini, “İnsan alverinə qarşı” Avropa Konvensiyasının (2005) 3-cü fəslini, “Cinsi istismardan və cinsi zorakılıqdan uşaqların qorunması haqqında” Avropa Konvensiyasının (2007) 4-cü fəslini, “Qadınlara münasibətdə zorakılığın və məişət zorakılığın qarşısının alınması və aradan qaldırılması haqqında” Avropa Konvensiyasının (2011) 4-cü fəslini, “Dərman preparatların saxtalaşdırılması və sağlamlıq üçün təhlükəli oxşar cinayətlərlə mübarizə haqqında” Avropa Konvensiyasının (2011) 4-cü fəslini, “İdman oyunları ilə manipulyasiya etmə haqqında” Avropa Konvensiyasının (2015) 21-ci maddəsini, “İnsan alverinə qarşı” Avropa Konvensiyasının (2015) 4-cü fəslini və sair beynəlxalq müqavilələri göstərmək olar. Bu konvensiyalarda da zərərçəkmiş və şahidlərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsinə toxunulur.*

Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilən bütün normativ aktların əsas məqsədi daha müasir tələblərə cavab verən normaların üzv dövlətlərinin analoji qanunvericiliyinə və ictimai həyat təcrübəsinə tətbiq etməkdir. Bu prinsip konvensiyalarla yanaşı, zərərçəkənlərin hüquqları ilə bağlı onun qətnamələrinə də aiddir. Ondən ötrü ki, üzv dövlətlərdə yaşayan şəxslərin hüquqları bərabər olsun. Məsələn 1970-ci illərdə Avropa Şurası (77)27 №-li Qərarı ilə diqqətini yönəltdi cinayət qurbanlarına kompensasiya verilməsi məsələsinə, halbuki belə bir kompensasiyanın ödənilməsi əksər üzv dövlətlərdə nəzərdə tutulmamışdır. Sonrakı illərdə Avropa Şurası cinayət qurbanlarının vəziyyətinə toxunan digər tövsiyələr qəbul etdi:

- “Cinayət və cinayət-prosessual hüquq çərçivəsində zərərçəkənlərin vəziyyəti haqqında” R(85)11 №-li tövsiyə;
- “Cinayət qurbanlarına yardım və viktimizasiyanın qarşısının alınması haqqında” R(87)21 №-li tövsiyə;
- “Şahidlərin və ədalət məhkəməsinə kömək edən şəxslərin müdafiəsi haqqında” Rec(2005)9 №-li tövsiyə və sair.

Bəllidir ki, cinayət və cinayət-prosessual hüquqlarda əsas diqqət dövlətlə cinayətkar arasında olan münasibətlərə yönəldilim. Bu kimi ənənəvi yanaşmanı dəyişmək məqsədi ilə qəbul edilmiş tövsiyələr zərərçəkənlərin problemlərini ön plana çəkmişlər.

Odur ki, bu tövsiyələrə cinayət prosesinin bütün mərhələlərində cinayətin qurbanlarının və onların maraqlarının müdafiəsinə yönəldilən rəhbəredici prinsiplər daxil edilmişdir. O cümlədən, polisə sorğusual, mühakimə prosesində iştirakı, kompensasiya ödənişi, şəxsi həyatının gizliliyinin və onun özünün qorunmasının təşkili zamanı zərərçəkənin hüquqları beynəlxalq sazişlərdə əks etdirilmişdir.

Avropa Şurasının Nazirlər Kabinetinin 1987-ci ildə qəbul etdiyi “Cinayət qurbanlarına yardım və viktimizasiyanın qarşısının alınması haqqında” tövsiyədə cinayət qurbanlarına dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları tərəfindən kömək və dayaq etmək sisteminin inkişafına dair rəhbəredici prinsiplər daxil edilmişdir. Eyni zamanda bu tövsiyədə üzv dövlətlər tərəfindən zərərçəkənlərlə

bağlı strukturlu proqramın hazırlanmasında görüləsi tədbirlər sadalanmışdır (o cümlədən məişət zorakılığı, cinsi zorakılıq və zorlama cinayətlərin, eləcə də mü-təşəkkil cinayətkarlığın və irqçilik qurbanları üçün). Tövsiyədə uşaqlar xüsusi kateqoriyalı qurbanlara aid olduğundan, onlar üçün kömək sisteminin hazırlanması, təşkil edilməsi və genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa, bu sənəddə üzv dövlətlərə viktimizasiyanın qarşısının alınması üçün tədbirlərin görülməsi, viktimizasiya üzrə elmi tədqiqatların aparılması və cinayət qurbanlarının ehtiyaclarının anlamasına cəmiyyətin səfərbər olunması tövsiyə edilmişdir.

Qeyd olunan tövsiyələr də nəzərə alınmaqla, Avropa Şurası 15.03.2001-ci ildə bütün üzv dövlətləri üçün məcburi olan “Cinayət mühakiməsində zərərçəkənin vəziyyəti” adlı Aralıq Qərar qəbul etmişdir. Bu sənəddə “qurban”, “zərərçəkənlərə yardımın təşkili”, “cinayət işlərində vasitəlik” və sair terminlərə anlayış verilmişdir. Bu qərar üzv dövlətlərə zərərçəkənin sadalanan hüquqlarının tanınmasını məcbur edir:

- hörmət və etiraf hüququ;
- eşidilmək hüququ;
- məlumat almaq hüququ;
- müdafiə hüququ;
- kompensasiya hüququ.

Göstərilənlər ona dəlalət edir ki, cinayət təqibinin əsas məqsədi – yalnız cinayətkarı ifşa edib, onu məsuliyyətə cəlb etməkdən ibarət deyil, eyni zamanda cinayət prosesini həyata keçirən orqan cinayətkar hərəkətlər nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsi məqsədi ilə tədbirlər görməli, cinayət hüququnun ədalət prinsipinə bütövlükdə əməl olunmasına nail olmalı, təkrar viktimizasiyanın qarşısını almalıdır.

İstifadə edilmiş mənbələr

1. “Kriminologiya” Dolqova A.İ, Moskva, 2002
2. “Kriminologiya” Malkov V.D, Moskva, 2006
3. “Kriminal viktimologiya” Polubinskiy V.I, RF DİN-nin AETİ, monoqrafiya, Moskva, 2008.
4. “Cinayət qurbanının hərəkətlərinin xüsusiyyətləri” Odinsova M.A., Samara, 2013.
5. “The Origin of the Doctrine of Victimology” Benyamin Mendelson, 1963.
6. “Victimity: Entering the criminal justice system” Brent E., Niderland, 1970.
7. “Viktimoloji faktorlar və cinayətlərin profilaktikası” Rivman D.V., Leninqrad, 1975.
8. “Viktimliyin cinayət-hüquqi əhəmiyyəti” İlyina L.V., Hüquqşünaslıq, 1975.

9. “Crime Victims: An Introduction to Victimology” Andrey Karmen, 2003.
10. “Victimology: Victimization and Victims” Lorrain Volhutter və başqaları, ABŞ, 2009.
11. “Ward. Attitudes toward Rape: Feminist and Social Psychological Perspectives” Kollin A., 1995.
12. “Encyclopedia of Victimology and Crime Prevention” Bonni S. və başqaları, 2010.
13. “Wagner, Nietzsche and Hitler in Kenyan Review” Adorno T.V., 1947.
14. “Introducing Victimology” Yan van Deyk, Amsterdam, 1997.
15. “Patterns in Forcible Rape” Menahem Amir, Çikaqo, 1971.
16. “The Victim in a Forcible Rape Case: A Feminist View” Pamela Leyks Vud, 1972.
17. “Victimology and rape - the case of the legitimate victim” Kurt Vays, Sandra Borges, 1973.
18. “Məktəbdə bullinq və laqeyd olmayanların birləşməsi” Krivosova S.V., Moskva, 2011.
19. “Qadınlara qarşı törədilən zorakılıq cinayətlərinin kriminoloji xarakteristikası və önlənməsinə dair” Qoşqarova N.R., Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi, elmi əsərlər məcmuəsi № 59, Bakı, 2013.
20. “Uşaq terroru” Hüseynova A., Milli.Az portalı, 27.04.2015.
21. “Haqq güclünün tərəfindədir – Azərbaycan məktəblərində təhdid” Axundzadə H., OC Media portalı, 16.02.2018.
22. “Zərərçəkənlərin və şahidlərin hüquqlarına münasibətdə prokurorların rolu haqqında” Avropa Prokuror Konsultativ Şurasının qərarı, Strasburq, 30.11.2017.
23. “Zorakı cinayətlərin qurbanlarına kompensasiya ödənilməsi haqqında” Strasburq Konvensiyası, 1983.
24. BMT-nin “İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinə qarşı” Konvensiyası, 1984.
25. “İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarin və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında” Avropa Konvensiyası, 1987.
26. “Cinsi istismardan və cinsi zorakılıqdan uşaqların qorunması haqqında” Avropa Konvensiyası, 2007.
27. “Qadınlara münasibətdə zorakılığın və məişət zorakılığın qarşısının alınması və aradan qaldırılması haqqında” Avropa Konvensiyası, 2011.
28. “İnsan alverinə qarşı” Avropa Konvensiyası, 2015.
29. “Cinayət və cinayət-prosessual hüquq çərçivəsində zərərçəkənlərin vəziyyəti haqqında” Avropa Şurasının R(85)11 №-li tövsiyəsi.
30. “Cinayət qurbanlarına yardım və viktimizasiyanın qarşısının alınması haqqında” Avropa Şurasının R(87)21 №-li tövsiyəsi.
31. “Şahidlərin və ədalət məhkəməsinə kömək edən şəxslərin müdafiəsi haqqında” Avropa Şurasının Rec(2005)9 №-li tövsiyəsi.
32. “Cinayət mühakiməsində zərərçəkənin vəziyyəti” Avropa Şurasının 15.03.2001-ci il tarixli Aralıq Qərarı.
33. “Cinayət nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddia verilərkən dövlət rüsumu ödənilməlidirmi?” Namiq Cəfərov <https://www.e-huquq.az/az/news/maariflendirme/41460.html>

Talib Cəfərov

**Baş Prokurorluğun Elm-Tədris Mərkəzinin
rəis müavini, baş ədliyyə müşaviri**